

РЕЦЕНЗІЇ

Л. В. Мельникова. *Армия и Православная Церковь Российской империи в эпоху наполеоновских войн*. Москва: Издательство «Кучково поле» 2007. 416 с.

Монографія московської дослідниці Любові Мельникової, у якій висвітлюється діяльність Російської Православної Церкви (РПЦ) у добу наполеонівських війн, стала помітним явищем у новітній історіографії війни 1812 р.¹ Оскільки в радянський період роль релігійного фактору в тогочасних подіях замовчувалася, а праці дореволюційного часу безнадійно застаріли, відчувалася потреба написати дослідження на основі залучення досі не відомих історикам документальних свідчень. Л. Мельникова загалом успішно справилася з цим завданням, розшукавши та проаналізувавши широке коло документів із фондів Російського державного історичного та Російського державного військово-історичного архівів, Центрального історичного архіву м. Москви. На основі цих джерельних матеріалів Авторка монографії уклала статистичні таблиці про стан церков та монастирів після нашествия Наполеона, охарактеризувала діяльність військових священників, здійснила докладний підрахунок «патріотичних» пожертв духовенства тощо. Крім того, у додатках до монографії опубліковано низку документів, які характеризують взаємовідносини Церкви і держави того періоду; щоправда, більшість із них – це твори Августина, архієпископа Московського й Коломенського. Недоліком джерельної та літературної бази монографії є те, що вона звертається лише до російськомовних ресурсів, котрі, зважаючи на специфіку досліджуваних подій, можуть бути (і часто є) упередженими й односторонніми. У монографії бракує підтвердження наведеної інформації альтернативними джерелами, зокрема

¹ Див. майже позбавлені критичних зауважень рецензії російських дослідників: В. М. Безотосный. Л. В. Мельникова. Армия и Православная Церковь Российской империи в эпоху наполеоновских войн. М.: Кучково поле, 2007. 416 с. // *Отечественная история* (Москва 2007/5) 204-205; В. А. Бессонов. Л. В. Мельникова. Армия и Православная Церковь Российской империи в эпоху наполеоновских войн. М.: Кучково поле, 2007. 416 с. // *Вопросы истории* (Москва 2008/9) 167-170.

зовсім ігноруються документи та праці, які були опубліковані у Франції. Як наслідок, чимало тверджень у науковому дослідженні набули вигляду емоційних звинувачень, без надання «супротивникові» права на захист.

У структурному плані монографію розділено на п'ять розділів, які висвітлюють різноманітні аспекти досліджуваної Авторкою теми. Зокрема, у першому розділі розкривається ставлення РПЦ до такого явища, як війна, та її розуміння в контексті біблійної заповіді «не вбий». Л. Мельникова наголошує, що коли йдеться про захист вітчизни, то Церква схвалює війну, яка в такому разі отримує статус священної (с. 34). Цей невеличкий екскурс допомагає краще зрозуміти ставлення РПЦ до подій 1812 р.

У другому розділі, у якому розглянуто стосунки між Церквою і державою, центральним є твердження про те, що головною функцією російського синодального православ'я в цей період був захист інтересів Російської імперії (с. 37-55). Однак у висновках до розділу недостатньо уваги приділено з'ясуванню ставлення самої РПЦ до такого вагомого впливу на неї з боку державної влади.

У третьому розділі Л. Мельникова, намагаючись пояснити ставлення Наполеона до релігії та Церкви, звертається до абсолютно чужого для теми її дослідження сюжету про складні стосунки між імператором і папою Римським Пієм VII. Ця частина монографії справляє враження найслабкішої як у фактографічному, так і в теоретичному плані. Спираючись на свідчення відверто ворожих щодо Наполеона осіб та російських авторів дореволюційної доби, а також інтерпретуючи загальновідомий факт про відлучення папою Наполеона від Церкви, Л. Мельникова подає однозначно заперечну відповідь на питання про те, «чи вірив Наполеон у Бога» (с. 82). При цьому демонстративно нехтується солідний доробок цілої низки французьких учених, жоден із яких так і не наважився назвати імператора, який відновив християнську релігію у Франції та визнав римо-католицизм віросповіданням переважної більшості французів, безбожником та атеїстом.² Адже якщо говорити про те, що справжні мотиви цього вчинку корінілися в політичному розрахунку Наполеона, то слід також визнати, що його відлучення від Церкви було спричинене політичними інтересами папи Пія, який у такий спосіб хотів перешкодити підпорядкуванню церковних інституцій державі (таке підпорядкування, до речі, існувало в Росії з часів Петра I) та висловити протест проти поглинання Папської області імперією Наполеона.

² Див.: Н. Welschinger. *Le Pape et l'Empereur 1804-1815*. Paris 1905; А. Latreille. *L'Eglise catholique et la Révolution française*, т. 2: *L'Ere Napoléonien et la crise européenne (1800-1815)*. Paris 1950; В. Melchior-Bonnet. *Napoléon et le Pape*. Paris 1958; J.-O. Boudon. *Napoléon et les Cultes*. Paris 2002.

Загалом складається враження, що Авторка не здає собі справи з культурних відмінностей, які ділили Західну і Східну Європу на зону просвіченого в душі філософії Вольтера католицизму (послідовником якого й був Бонапарт) і зону непорушної церковної традиції, від якої, як висловився сам Наполеон в епістолярній полеміці з папою Пієм, «тхне тисячолітньою пилюкою»³. Замість того, щоб спробувати з'ясувати ставлення імператора французів до православ'я, яке він вважав іновірством, рівнозначним мусульманству, Л. Мельникова причепила цьому модерному реформаторові католицизму ярлик атеїста.

Авторка також некритично поставилася до цитованого нею листа професора В. Ф. Гецеля військовому міністрові Михайлові Барклаю-де-Толлі, у якому на основі довільної інтерпретації Апокаліпсису доводилося, що в імені Наполеона зашифровано «число звіра – 666». Сфабрикованість складних кабалістичних викладок цього професора стає очевидною, коли зважити на те, що він аналізував вигадану ним формулу титулування *Le Empereur Napoléon* (с. 70), а не справжнє її написання, зі скороченим артиклем (*L'Empereur Napoléon*).

Суперечливими за своєю суттю є численні вказівки на пограбування православних церков та зневажливе ставлення французів до них, адже Авторка зовсім не розглядає мотивів цих вчинків. З храмів викрадали переважно коштовні речі (ризми, хрести, церковне начиння, шати ікон) – тому що їх можна було продати або обміняти на їжу; часто церковні споруди, котрі перетворювали на казарми для вояків і стайні для коней, виявлялися єдиними придатними для цього будівлями: інші або були спалені, або в них неможливо було перебувати. Мародерства французьке командування жодним чином не заохочувало, а навпаки, докладало зусиль, аби покарати зловмисників.⁴ Звичайно, в умовах бойових дій проконтролювати всіх солдатів було неможливо. Важливим чинником, що зумовлював поведінку вояків Великої армії, було загальне уявлення про православну віру. Адже для населення католицьких країн

³ Цит. за: В. Ададунов. Пришествя Наполеона, або Есе про конфлікт релігійних світоглядів у Центрально-Східній Європі на початку XIX ст. (див. цей випуск *Наукових записок УКУ*, с. 67)

⁴ Це підтверджують документи з архіву Історичної служби Міністерства оборони Франції, зокрема обіжний лист начальника генерального штабу корпусу Йоахима Мюрата генерала Августа Бельєра від 4 липня 1812 р., у якому наголошувалося: «Священне начиння з церкви й золоті речі кількох мешканців були вкрадені військами; король [Мюрат] наказує, аби було здійснено всі необхідні розслідування, щоб виявити й заарештувати винних. Якщо нічого не знайдуть у торбах чи мішках, то, можливо, знайдуть ці речі в торгашів, які зазвичай спілкуються із солдатами. Якщо винні будуть заарештовані, король бажає, щоб вони постали перед судом» (Service Historique de la Défense, série «C2» (Correspondance de la Grande Armée), vol. 128, [le 4 juillet 1812]).

православні були схизматиками (віровідступниками), тому їхні звичаї та обряди в кращому разі трактували як менш вартісні в очах Божих або ж узагалі вважали марновірством. Зрештою, це було зіткнення двох різних за своєю суттю культур, які ми назвали б християнськими цивілізаціями Сходу і Заходу. Слід не забувати, що в рамках тогочасної концепції світобачення все, що розташоване на Сході, було відсталим і варварським.⁵ Сприйняття релігійності у французів суттєво відрізнялося від сприйняття релігійності в росіян, а зрештою – у більшості народів Центральної та Східної Європи, зокрема під впливом Просвітництва та подій Французької революції. Для французів важливим елементом релігії була моральність, яку трактували як ознаку інтеріоризації віри, глибоке переосмислення останньої розумом. Під цим кутом зору обрядовість християн решти Європи виглядала «варварською» і «фанатичною», зважаючи на мізерний рівень усвідомлення вірними етичних принципів християнства.⁶ Розуміння цих цивілізаційних відмінностей надзвичайно важливе для з'ясування поведінки французької армії на території Росії; водночас це спростовує і постійно повторюване в монографії твердження про те, що Велика армія була армією безбожників. Найімовірніше, таке уявлення про французьку армію було вигідне російській владній еліті; його поширювали всіма можливими засобами, бо це надавало війні «священного» характеру, що було необхідно для організації опору.

Факти переходу окремих представників православного духовенства на бік французів, згадування такими священиками під час богослужінь імени Наполеона, виконання ними розпоряджень окупаційної адміністрації Авторка трактує як «зраду», але зраду не в повному сенсі цього слова, оскільки констатує, що це був вимушений крок (с. 85). Складається враження, що таким чином Л. Мельникова намагається підлаштувати всі факти під одну схему, а саме – беззаперечної відданості духовенства Російській державі. Єдиний випадок зради, який Авторка розглядає детально, стосується архієпископа Могильовського Варлаама (Шишацького). Цю подію висвітлено окремо, у підрозділі під назвою «Могильовська церковна смута». У випадку Варлаама поняття зради вже не можна брати в лапки, оскільки він, по-перше, був високопоставленим єрархом, а по-друге, активно змушував своїх підлеглих до наслідування його кроку. Показовим є те, що після закінчення війни нікого, окрім Варлаама, не було навіть понижено в сані, не те щоб покарано за складання присяги Наполеонові. Так само, як двісті років тому царська влада, сьогодні Л. Мельникова

⁵ Див. докладніше: Л. Вульф. *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения* / пер. з англ. И. Федюкина. Москва 2003.

⁶ Пор.: В. Адауров. Пришествие Наполеона, с. 71-72.

намагається показати, що це був єдиний випадок справжньої зради, і він не став успішним, зокрема тому, що розколов Могильовську єпархію на три частини: на тих, які склали присягу свідомо; тих, котрі склали, але в душі залишалися вірними цареві; і тих, які рішуче відмовились її складати (с. 99). Говорячи про «Могильовську смуту», слід не забувати, що йдеться про етнічні білоруські землі, де релігійна ситуація була відмінною від тієї, яка існувала в центральних губерніях Росії. Авторка, хоч і намагається зробити короткий екскурс у ситуацію, що склалася після поділів Речі Посполитої, чинить це не дуже вдало. Суттєвою помилкою є отожднення православного населення з російським, а єдиним народом, про який у праці згадано окремо, є польський (с. 89).

Глибший аналіз національного складу земель колишньої Речі Посполитої, що потрапили під владу Росії, міг би посприяти кращому розумінню поведінки вже згаданого Варлаама, який був непересічною особистістю свого часу. Детальніший погляд на біографію Шишацького змушує сумніватися в тих версіях пояснення вчинку цього єрарха, які наводить Авторка, запозичивши їх із російської імперської історіографії. Зокрема, нічого не сказано про етнічну приналежність архієпископа Могильовського, а про це було згадано навіть в офіційному звіті французької армії, у якому зазначалося, що єпископ «є українцем з походження»⁷. Також не розглядається участь єрарха в гуртку «автономістів» (метою якого було відродження української державності й національної культури), що мала великий вплив на формування політичних переконань Варлаама, оскільки сприяла зародженню ідеї автокефальної Руської (української та білоруської) Православної Церкви, надії на утворення якої він пов'язував із Наполеоном. Український дослідник Олександр Оглоблин стверджує, що в поведінці Варлаама (коли він присягав на вірність Наполеонові) домінувала власне така мотивація: архієпископ думав, що прийшла довгоочікувана хвилина визволення Руської Церкви, а також прагнув захистити паству та церковні святині від сваволі завойовника.⁸

Авторка пояснює відсутність ополчення на новоприєднаних територіях їхнім сильним окатоличенням, а також ополяченням. Населення нібито пішло за поляками, котрі виявили прихильність до Наполеона як діяча, що міг відновити втрачену польську державність (с. 89). Проте сильнішим аргументом стосовно небажання тутешнього населення вступати в ополчення є той факт, що за часів приєднання до Російської імперії ці території зазнали тиску непримиренної щодо інших християнських

⁷ Цит. за: О. Оглоблин. Варлаам Шишацький // Його ж. *Люди старої України*. Мюнхен 1959, с. 306.

⁸ Там само, с. 307.

конфесій (особливо уніятів) державної церковної політики, спрямованої на їхнє навернення в лоно РПЦ.⁹ Симпатії білоруських селян до Великої армії також були пов'язані не так із впливом польськомовної шляхти, як з інформацією про те, що Наполеон мав намір скасувати кріпацтво на цій території, як це вже відбулося на землях Варшавського герцогства.¹⁰

Певні сумніви викликає і твердження Л. Мельникової про те, що осквернення французами православних святинь спричинило зростання незадоволення серед селянських мас і посилило рух опору. Річ у тому, що традиційне селянське суспільство завжди вороже ставиться до будь-яких змін; у випадку Росії це було кріпосницьке суспільство, у якому селянин був мало того що неосвічений, а й зовсім безправний, і його становище було прирівняне до становища раба. У такій ситуації навряд чи можна говорити про свідоме рішення боротися проти Наполеона чи його дій. Радше спрацював механізм кругової поруки, властивої для традиційних суспільств, а також боротьби за власні цінності, котрими були не так державність, Церква чи імператор, як звичний ритм життя та непорушність дідівських традицій. Це був конфлікт модерного і традиційного світосприйняття: архаїчна ментальність протистояла радикалізму модерного (освяченого Французькою революцією) світогляду.¹¹

Четвертий розділ характеризує дії духовенства, спрямовані на збереження церковного майна та запобігання руйнуванню храмів. Заслуговує на увагу твердження Авторки про те, що окупаційна влада дозволяла православним священикам здійснювати богослужіння, надавала вартових, аби відлякувати мародерів (с. 148). Така поведінка вказує на те, що французи не мали нічого проти здійснення релігійних обрядів. Л. Мельникова переконана, що представники Великої армії ставилися до релігії байдуже, не розуміли її цінностей і традицій (с. 186). Як уже згадано вище, це було не зовсім так. Важко також не звернути увагу на те, з якою ретельністю Л. Мельникова підраховує збитки, завдані Церкві. Однак самих лише чисел замало для пояснення ситуації, що склалася. Насправді багато храмів постраждали не тому, що французи ставили собі за мету їхнє нищення, а тому, що потрапили в епіцентр бойових дій чи в розташування великої кількості військ. Не намагаючись применшити втрат, яких зазнали православні церкви, важко повірити в те, що це робилося цілеспря-

⁹ Про це див. докладніше: В. Ададуrow. Ситуація Греко-Католицької та Православної Церков у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. очима інформаторів уряду Франції // *Вісник Київського університету міжнародних відносин*, вип. 5. Київ 2007, с. 123.

¹⁰ Там само, с. 125.

¹¹ Див.: В. Ададуrow. Пришестя Наполеона, с. 70-41.

мовано. Дії наполеонівської армії суттєво відрізнялися від дій більшовиків, метою яких було викорінення релігійності із суспільства. А якщо судити з цього розділу, то складається враження, що великої різниці між тими й іншими нема.

Останній розділ присвячено оглядові церковних пам'яток, споруджених на пошанування перемоги у війні 1812 р. Таких Авторка виявила та дослідила близько п'ятдесяти (с. 189).

Після прочитання книжки загалом та аналізу кожного розділу зокрема складається враження, що її назва не відповідає змістові. У титулі зазначено, що розглядатиметься взаємодія армії і Церкви в епоху наполеонівських війн, а праця охоплює лише події 1812 р., зовсім не згадуючи про закордонний похід російської армії та лише частково висвітлюючи те, що відбувалося до 1812 р. Звичайно ж, саме цей рік був визначальним, але тоді не слід претендувати на висвітлення всієї наполеонівської епохи. З іншого боку, у книжці немало уваги приділено взаємодії між армією і Церквою, висвітлено особливості церковної політики, втрати, яких зазнала РПЦ внаслідок воєнних дій, присутність священників в армії, але про саму армію не сказано фактично нічого.

Підведемо підсумки. Монографія Л. Мельникової містить численний фактичний матеріал, що може послужити підставою для подальших досліджень цієї тематики. Вводяться в обіг нові документи, пов'язані з історією РПЦ, на основі численних даних укладено таблиці, що допомагають систематизувати статистичний матеріал. Проте виклад значної кількості фактів часто не супроводжується достатньо обґрунтованими висновками. Акцентована Авторкою концепція Сергія Уварова «православ'я, самодержавність, народність» є актуальною для характеристики не лише російської імперської доктрини, а й її книжки. Адже в ній Російську імперію того часу представлено як однорідну державу, населену російською людністю, що сповідує православну віру й готова боротися до останньої краплі крові за Церкву, державу та царя. Л. Мельникова стверджує, що Церква була посередником між станами, але про жодні інші стани, окрім селян, не сказано нічого. Відповідно, формується враження, що тогочасна Росія не була становою, бо там проживав один народ, але загальновідомо, що таке твердження далеке від істини. Концепція «православний = російський = народний» не витримує критики, адже на зміну мітові про російські морози та відсутність доріг як причини поразки Великої армії вона пропонує міт про російську побожність, яка буцімто об'єднала всі суспільні стани в боротьбі проти «безбожного» Наполеона.

Зоряна Мельник